Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi xalqın milli mədəniyyətinin ən böyük xəzinəsidir

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi xalqımızın əsrlərin, qərinələrin hər cür tələtümlərindən, təzyiqlərindən qoruyub-saxladığı ən böyük xəzinəsi, sərvətidir. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi Azərbaycan türk xalqının ədəbi-bədii sözə vurğunluğu, ümumən, bitib-tükənməyən ekspressiv-emosional zövqünün, istedadının intellekt səviyyəsinin ilkin göstəricisidir. Xoşbəxtdir o şəxs ki, bu zəngin yatırımı — xalqın əsrlərlə ən böyük sərvəti kimi qoruyur, onun mahiyyətini duyub hiss edir, ömrünü onun elmi-nəzəri tədqiqinə həsr edir.

Azərbaycanın ümummədəni tarixində, ədəbi dili tarixində xalqın milli səviyyəsini göstərən bu elm sahəsi ilə məşğul olan alimlərimiz barmaqla sayıla bilən qədərdir. Professor Əbdüləzəl Dəmirçizadə, akademik Tofiq Hacıyev, professor Rəhilə Məhərrəmova, f.ü.e.d Muradxan Cahangirov bizim şərəfli keçmişimizdir. Biz bu gün onları ədəbi dil elmimizin müxtəlif sahələrində işıq saçan fundamental, sanballı elmi əsərləri, monoqrafiyaları ilə yaşadırıq, oxuyuruq, oxuduruq! Bu gün Azərbaycan ədəbi dili tarixi sahəsində yazıb-yaradan ardıcıl olaraq məşğul olan bir alimimiz vardır ki, o filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Nizami Xudiyevdir. Prof. N.Xudiyev əlinə qələm alandan türkologiyanın digər sahələri ilə yanaşı, Azərbaycan ədəbi dili tarixi sahəsində də çalışmışdır.

Başqa cür ola bilməzdi! Axı o Azərbaycan ədəbi dilinin cəfakeş, böyük alim professor Ə.Dəmirçizadənin mühazirələrini dinləmiş, onun ruhunda inkişaf etmiş yetirməsidir.

Bu günlərdə professor N.Xudiyevin "Azərbaycan ədəbi dili tarixi" (Bakı, "Elm və Təhsil", 2018, 632 s.) adlı fundamental, həm məzmunca, həm də həcm etibarilə sanballı monoqrafiyası çapdan çıxmışdır. Əsər əvvəlki nəşrlərdən fərqli olaraq, əlavələr, təkliflər və yeni ideyalarla zənginləşdirilərək təkmilləşdirilmişdir. Monoqrafiyada Azərbaycan ədəbi dilinin çoxəsrlik inkişaf tarixi, dili və üslubu araşdırılır, müvafiq inkişaf mərhələlərində ədəbi dillərin mövcud mənzərəsi Azərbaycan, rus, türk dillərində izlənilir, məntiqi ümumiləşmələr çıxarılır.

Monoqrafiya Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül dövrü (qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər), Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq ədəbi dili əsasında formalaşması və inkişaf dövrü (XIII əsrdən XVII əsrə qədər) Azərbaycan ədəbi dilinin milli dil əsasında formalaşması və inkişaf dövrü (XVII əsrdən bu günə qədər) kimi hissələrdən ibarətdir. Müəllif girişdə Azərbaycan ədəbi dili tarixinin XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq mərhələlərlə tədqiq edilməyə başlamasını qeyd edərək, birinci mərhələni çox ədalətli olaraq "Əbdüləzəl Dəmirçizadə dövrü" adlandırır. Çünki Azərbaycan ədəbi dili sahəsində ilk mükəmməl əsəri (Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri) ilk dəfə 1938-ci ildə prof. Ə.Dəmirçizadə yazmışdır. Sonrakı mərhələlərdə ədəbi dil sahəsində akademik T.Hacıyev, f.ü.e.d. M.Cahangirov, prof. R.Məhərrəmov və başqa tədqiqatçılar ədəbi dil tarixinin öyrənilməsini inkişaf etdirsələr də, "30-50-ci illərin "metodologiyası" davam etdirilmişdir. Əvvəlki nəşrlərdən fərqli olaraq müəllif bu dəfə daha təkmil bir dövrləşdirmə təqdim edir:

I. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül dövrü (qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər);

II. Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması və inkişaf dövrü (XIII əsrdən XVII əsrə qədər);

III. Azərbaycan ədəbi dilinin milli dil əsasında formalaşması və inkişafı dövrü (XVIII əsrdən bu günə qədər).

"Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü" dedikdə müəllif həm diferensasiya (Azərbaycan türkcəsinin ümumi türkçədən "ayrılması"), həm də inteqrasiya ("yerli", "qıpçaq" və "gəlmə" Oğuz tayfa dillərinin "birləşməsi") prosesi və həmin proseslərin qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutur. "Azərbaycan xalqı türk dünyasından təcrid olunmuş bir xalq deyildir, ona görə də Azərbaycan türkcəsinin tarixi ümumən türkcənin tarixinin tərkib hissəsidir və məsələnin məhz bu cür qoyuluşu onun düzgün metodologiya üzrə öyrənilməsi üçün şərt ola bilər", deyən alim Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması və inkişafı dövrünü də iki əsas qrupa ayırır: 1. XIII-XIV əsrlər və XV-XVI əsrlər. Tarixi ictimai-siyasi vəziyyətlə əlaqədar olaraq, ümumtürk ədəbi dilində XVI əsrdən sonra yeni dövrün başlanması diqqətə çatdırılır.

Müəllif isə Azərbaycan ədəbi dilinin milli dil əsasında formalaşıb inkişaf etməsini dörd mərhələyə ayırır:

1) XVII-XVIII əsrlər;
2) XIX əsr,
3) XX əsrin əvvəlləri;
4) XX əsrin 20-30-cu illərindən sonrakı mərhələ.

Prof. N.Xudiyev öz çoxillik təcrübəsinə əsaslanaraq belə nəticəyə gəlir ki, məhz bu mərhələlərdən sonra Azərbaycan ədəbi dilinin əsas meyarlara əsaslanan bir inkişaf yolu müəyyənləşir.

Birinci fəsildə Azərbaycan ədəbi dilinin XVIII əsrə qədərki təşəkkül dövrü araşdırılır. "Azərbaycan dilinin qədim tarixinə dair" bölməsində linqvistik və ekstralinqvistik faktlara əsaslanan müəllif Azərbaycan ədəbi dilinin Azərbaycan ümumxalq dili əsasında mürəkkəb etnolinqvistik proseslərdən keçərək təşəkkül tapdığını diqqətə çatdırır. Real həqiqətlərə əsaslanaraq göstərir ki, ümumən dil (eyni zamanda ədəbi dil) mahiyyət etibarilə etnik proseslərə sıx bağlıdır. Məşhur türk araşdırıcısı prof. Əhməd Cəfəroğlunun "müstəqil türk ədəbi dilləri ümumi bir türk ədəbi dili mühitinin məhsuludur" (11) fikrini təsdiqləyən prof. N.Xudiyev ümumtürk ədəbi dili tarixinin bu mərhələlərdən keçdiyini oxucuya təqdim edir:

I. Qədim türk dili — ən qədim zamanlardan e.ə V əsrə qədərki dövr.

II. Əski türk dili — e.ə V əsrdən XI-XII əsrlərə qədərki dövr.

III. Türki — XI-XIII əsrlərdən XVI-XVII əsrlərə qədərki dövr.

IV. Milli türk ədəbi dilləri — XVI-XVII əsrlərdən bu günə qədərki dövr.

Müəllif doğru olaraq "qədim türk dili", eləcə də "qədim Azərbaycan dili" anlayışı deyərkən zəngin şifahi ədəbiyyat nümunələrini nəzərdə tutur. Əsərdə Azərbaycan dilinin mənşəyi ilə bağlı maraqlı fikirlər irəli sürülür. Müəllif hələ də davam edən bir konsepsiyaya — 50-ci illərdə türksoylu qəbilə və tayfalar Qafqazın gəlmə, qeyri-türk tayfalarını isə Qafqazın "yerli əhalisi" hesab edən konsepsiyaya öz kəskin etirazını bildirir, sonuncuların, habelə dünyanın ilk sakinləri hesab olunan şumer dil faktlarının türk dilləri ilə eyni fonomorfoloji vahidlərindən çıxış edir. Çoxsaylı şumer türk söz müvaziliyinə əsaslanaraq prototürk şumer əlaqələrinin mövcudluğunu qəbul edir və bu xalqların (və deməli dillərin) eyni vaxtda Ön Asiyada məskun olduqlarını təsdiqləyir.

Alim tarixi mənbələrdən çıxış edərək göstərir ki, I minilliyin ortalarından başlayaraq ümumtürk ədəbi dillərinin özünəməxsus xüsusiyyətləri xüsusi intensivliklə özünü göstərməyə başlayıb, bunun ardınca ədəbi dillər formalaşmağa doğru inkişaf götürüb. Qədim türk şeirinin mükəmməl şifahi örnəkləri meydana çıxıb: Məşhur dilçi, ədəbiyyatşünas alim Cavad Heyətin Azərbaycan folkloru təkcə tipologiyası ilə deyil, mənşəyi etibarilə də ümumtürk folklorunun tərkib hissəsi olması fikrini qəbul edən müəllif onunla həmrəy olduğunu bildirir. Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin inkişafından bəhs edərkən qeyd edir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül dövründə yaranaraq "həm də təşəkkül prosesinin tarixi məntiqini faktlaşdırır" (s.99). Dastanın dilində oğuz elementlərinin üstünlük təşkil etdiyini vurğulayan müəllif, dastanın dilində xalq danışıq dilindən faydalanmalar genişləndikcə qıpçaq elementlərinin zəifləməsi qənaətinə gəlir. Əsərdə dastanın dili fonetik, leksik və qrammatik səviyyələrdə araşdırılır. Dastanın dili haqqında ilk dəfə böyük tədqiqat aparmış prof. Ə.Dəmirçizadənin nəticələri ilə həmfikir olduğunu bildirən müəllif, dastanın dil sistemi ilə bugünkü Azərbaycan dilində köklü fərqlər olmadığı həqiqətini təsdiqləyir.

Monoqrafiyanın II fəsli Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması və inkişaf dövrü XIII-XVII əsrlər ədəbi dilinin normaları fonetik, leksik və qrammatik baxımdan sistemli şəkildə araşdırılır, XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin əsasən iki üslub üzrə — klassik və folklor üslubları üzrə inkişaf etməsi Azərbaycanın dahi şairlərinin dil materialları əsasında təhlil edilir. Klassik üslubdan danışarkən tədqiqatçı ilk növbədə Azərbaycan ədəbiyyatı və Azərbaycan ədəbi dili tarixində özünün ənənəsi və dil-üslub zənginliyi ilə diqqəti çəkən məsnəvi janrının nümunələri — "Dastani-Əhməd Hərami", Yusif Məddahın, Mustafa Zəririn, Suli Fəqihin, Səyyad Həmzənin məsnəviləri, eləcə də, divan ədəbiyyatı (Qazi Bürhanəddin, İ.Nəsiminin "Divan"larının) dil materialları əsasında klassik üslubun səciyyəvi özəllikləri linqvistik təhlildən keçirilir, Azərbaycan ədəbi dilinin digər türk ədəbi dillərinin inkişafındakı tarixi mövqeyi işıqlandırılır, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf səviyyəsi (ona məxsus bütün özəllikləri ilə), müqayisəedilməz üstünlükləri ilə ümumən mütəxəssislərə, oxuculara təqdim edilir.

Prof. N.Xudiyev Azərbaycan türk xalqının (və deməli, Azərbaycan türk dilinin ümumən türk xalqlarının) mədəniyyəti və dili tarixində Azərbaycanın dahi (klassik) şairlərinin ağır çəkisini onların ədəbi mövqeyini ümumtürk mədəniyyəti kontekstində Azərbaycan türklərinin "öz payını" və onların (Azərbaycan şairlərinin) digər qardaş türk xalqlarının ədəbi dillərinin inkişafına bu gün artıq etiraf olunan müsbət təsirini vurğulayır. Bu bir həqiqətdir ki, ümumtürk mədəniyyəti tarixində Azərbaycan türklərinin böyük "payı" vardır. Ancaq çox təəssüf ki, bu vaxta qədər o böyük "pay" kifayət qədər işıqlandırılmamışdır. [Əzizova Fəridə] "Klassik ərəb poeziyasında Azərbaycan şairləri: genezis, poetika" (VIII-XI əsrlər) Bakı, Elm, 2017) və "Ərdəbilli Azərbaycan şairləri" (525-ci qəzet, dekabr, 2017 rəy-resenziya).

II. fəslin "Folklor üslubu" hissəsində Qazi Bürhanəddinin folklor üslubunda yazdığı şeir növləri-tuyuqları, rübailəriləri və Əli adlı XIII əsr şairinin "Qisseyi- Yusif" əsərindən dil nümunələri əsasında araşdırılır. Sonuncunun "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının dil-üslub ənənəsini davam etdirdiyini Ə.Dəmirçizadə, Həmid Araslı, Əmir Nəcib və E.Əlibəyzadənin "Qisseyi-Yusif" əsəri haqqında söylədikləri ilə ("Azərbaycan mühitinin məhsulu" (H.Araslı), "Poemanın müəllifi azərbaycanlıdır, o əsəri Azərbaycan dilində yazmışdır" (E.Əlibəyzadə), "KDQ"la eyni mühitin məhsulu olan bu əsər orta əsrlərin başqa türk dillərinə aid abidələrində təsadüf edilməyən arxaik leksik qata malikdir, onlara "Kitabi-Dədə Qorqud"da təsadüf edilir" (Əmir Nəcib) kimi fikirləri ilə əsaslandırılır.

II fəslin "XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi dili" hissəsində dövrün ictimai- siyasi durumu: I Şah İsmayıl Xətainin və oğlu I Şah Təhmasibin hakimiyyəti illərində ölkədə həyata keçirilən daxili və xarici siyasəti qızılbaşlar dövründə milli siyasətlərə müsbət münasibətlərin inkişaf etməsi, dilə, ədəbiyyata, ümumən mədəniyyətə diqqət və s. haqqında maraqlı informasiyalar verilir (bunların bu gün gənc nəsil üçün çox böyük əhəmiyyəti vardır.) Bu hissədə XV-XVI əsr ədəbi dilinin normaları (fonetik, leksik, qrammatik) əsrin aparıcı şairləri Məhəmməd Füzuli, Şah İsmayıl Xətai, Kişməri, Həqiqi və başqa bu kimi söz ustadların söz xəzinəsindən nümunələri əsasında araşdırılır və belə nəticə çıxarılır ki, XV-XVI əsrlərdə fonetik, leksik, qrammatik kateqoriyaların işlənməsində bəzi üslubi məqamları nəzərə almasaq, demək olar ki, əsaslı fərqlər yoxdur.

Monoqrafiyanın III fəsli "Azərbaycan ədəbi dilinin milli dil əsasında formalaşması və inkişafı dövrü" adlandırılan XVII əsrdən bu günə qədər olan zaman kəsiyini əhatə edir: XVII əsrdən əvvəlki dövrün köhnə, XVII əsrdən sonrakı dövrün isə yeni dövr adlandırılması tövsiyə edilir.

Müəllif bu dövrü dörd mərhələyə ayırır:

I. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbi dil dövrü;

II. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dil dövrü;

III. XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dil dövrü

IV. XX əsrin 20-30-cu illərindən bu günə qədər Azərbaycan ədəbi dil dövrü. Bu dövrlərlə əlaqədar müəllifin verdiyi istinadlar ədəbi dildə gedən prosesləri əks etdirir, öz milli istiqaməti ilə seçilən bu proseslər XIX əsrin sonlarında "Əkinçi" qəzetindən başlanır. Müəlliflik hüququna malik alim bu bölgünü məqbul hesab edir. Bu mərhələdə, təbii olaraq dövrün əsas şairləri M.P.Vaqif və M.V.Vidadinin bədii yaradıcılığı linqvo-poetik təhlil edilir. XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin və xalq yaradıcılığının orijinal nümunəsi olan "Şəhriyar" dastanının dili üzərində dayanıqlı təhlil verilməsini, prinsipcə, düzgün hesab edirik. Həqiqətən də "Şəhriyar" dastanı XVIII əsrdə yazıya alınmış və ədəbi dildə müşahidə olunan durumu əks etdirən əsər kimi dövrün ədəbi dilinin orijinal abidəsi olmaqla həm klassik nəsr dilinin, həm də folklor üslubunun səciyyəvi xüsusiyyətini tam əks etdirir. ["Şəhriyar" dastanının şeir dili XVII-XVIII əsrlərdə milli şeirimizin artıq normativləşməsini göstərir", deyən müəllif tamamilə haqlıdır. "Ədəbi dilin milli dil əsasında formalaşması" bölümünün dastanın əsas mənbələrindən biri kimi tədqiqata cəlb edilməsi və onun ilk tədqiqatçısının da adının gündəmə gətirilməsi N.Xudiyevin prinsipial və ədalətli mövqeyini sərgiləyir.

III fəsildə "XIX əsr Azərbaycan ədəbi dili"nə geniş yer verilməsi və XVIII əsrin sonu - XIX əsrdə Azərbaycanda, onun əhatəsində cərəyan edən ictimai-siyasi və mədəni-elmi-maarifçilik məsələləri ilə bağlı məlumatların verilməsini nəinki ixtisasçılar üçün, ümumən, vətənini sevən, onun taleyini düşünən hər bir ziyalı, vətəndaş, ən əsası, böyüməkdə olan yeni nəsil, gənclər üçün vacib və maraqlı hesab edirik. Çünki ədəbi dil və onun tarixi bilavasitə xalqın ictimai-siyasi, mədəni-elmi-maarifçilik problemləri ilə üzvi surətdə bağlı olan proseslərlə həmahəng olaraq inkişaf edən tarixi-mədəni bir hadisədir. Prof. N.Xudiyev professional, öz işinin bilicisi olduğu üçün ədəbi dilin tarixinin xalqın mədəni intellektual səviyyəsi ilə nə dərəcədə bağlı olduğunu oxucusuna çatdırmaq məqsədini, habelə onun ən geniş oxucusu — geniş filoloq-tələbə kontingentinə hərtərəfli çatdırmağı qarşısına məqsəd qoymuş, (özü də quru tarixi mənbələrlə deyil, dövrün siyasi yazıçılarının, alimlərinin dil materialları, elmi əsərləri əsasında, səriştəli dilçi-tarixçi təcrübəsi ilə elmi təhlil yolu ilə təlqin etməyə nail olmuşdur (təcrübəli müəllim olaraq öz yolu, öz üslubu ilə!..). Prof. Nizami Xudiyevin elmi dilini (üslubunu) və şəksiz, auditoriya (şifahi dilin elmi üslubunu) dilini çox bəyənirəm: prof. Nizami Xudiyevin axıcı, xəlqi elmi üslubu, əminəm ki, auditoriyada da problemsiz qəbul olunur.

Yeri gəlmişkən, bu hissədə bədii üslubun bu vaxta qədər linqvistik tədqiqatlara cəlb edilməmiş abidələr (Qasım bəy Zakir, M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani kimi dövrün ədəbi dilinin bütün uğur və çətinliyini çiyinlərində daşıyan şairlərin dil materialları, eləcə də elmi üslubu, əsasən XIX əsrdə qələmə alınmış "Qarabağnamə"lər, "Şəki xanlarının müxtəsər tarixi", "Şəki xanları və onların nəsilləri" və s.) araşdırılır, bu abidələrdə xalq danışıq dilinin işlənmə potensialı göz önünə gətirilir. Haqlı qeyd olunur ki, klassik Azərbaycan dilində, yəni Nəsiminin, Füzulinin dövründə elmi əsərlər M.F.Axundovun səviyyəsində olmamışdır: klassik Azərbaycan dilində elmi əsərlər ərəb, fars və rus dillərində yazılırdı. M.F.Axundovun böyüklüyü ondadır ki, o, özünün elmi əsərlərini — traktat və məqalələrini həm də ana dilində (Azərbaycan - türk dilində) yazırdı. Bununla da, böyük vətəndaş- mütəfəkkir ana dilimizin ən mürəkkəb fikirləri, mühakimələri ifadə edə biləcək imkana malik olduğunu öz qələmi ilə təsdiqləyirdi. "M.F.Axundovun elmi üslubu XIX əsrdə elmi üslubun ümumi inkişafında mühüm mərhələ təşkil edir: - bu zaman o vaxta qədərki proseslər yekunlaşdırılır və prespektivlər müəyyənləşdirilirdi" deyən prof. N.Xudiyev XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında böyük ədibin mövqeyini mütəxəssis sözü ilə oxucuya ünvanlayır. Publisist üslubdan bəhs edərkən "Əkinçi" qəzetinin və onun baş redaktoru Həsən bəy Zərdabinin fəaliyyətinə xüsusi diqqət yetirilməsi oxucunu, xüsusən, mütəxəssisi tam qane edir. Çünki H.Zərdabinin və onun "Əkinçi" qəzetinin XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında əsas vasitələrdən olmasını müəllif, ömrünü M.F.Axundovun dilçilik fəaliyyətinə həsr etmiş mərhum f.ü.e.d "M.Cahangirovun elmi əsərlərinə istinad və müraciətlər etməsi xoş təsir bağışlayır" mülahizəsinə əsaslanaraq "Əkinçi qəzetini və onun cəfakeş baş redaktorunun (H.Zərdabi bu qəzetin həm də korrektoru idi) kəlamlarını nümunə gətirməklə oxucunu bu böyük ziyalının XIX əsr və ümumən Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında, onun dilimizin saflığı, ümumxalq dilini ümummədəni dil səviyyəsinə yüksəltmək uğrunda mübarizəsi ilə tanış edir. Həqiqətən də, H.Zərdabi xalqın ümumi səviyyəsini qaldırmaq kimi vacib işdə "Əkinçi" qəzetini əlində silah edib həm ana dilimizi elmi dil səviyyəsinə yüksəltməyi, eləcə də sadə xalq kütləsini savadlandırmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu: Bu, H.Zərdabinin şəxsi qənaətidir ki, qəzet xalqı yeni informasiyalarla məlumatlandırmaqla bərabər, həm də savadlandırmalıdır.

III fəslin "XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili" hissəsində satirik- realistlərin (mollanəsrəddinçilərin) dili, lirik romantiklərin (füyuzatçıların) dili və maarifçilərin dili tədqiq edilir, onların məram və məqsədləri oxucuya oxunaqlı bir üslubda təqdim olunur. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin qurulması və bu dövrdə xalqın həyatında baş verən ictimai-siyasi hadisələr, uğurlu yeniliklər, təhsilin hamı üçün vacib olması, ilk milli təhsil ocaqlarının və parlamentin yaradılması və əsasən, bunların milli yöndə təşkilinə üstünlük verilməsi, həmçinin şərqdə ilk müstəqil dövlətin xalqın mütərəqqi qüvvələrinin əli ilə qurulması — bütün bunlar xalqın məişətinə, mədəniyyətinə, ən əsası dilinə təsir edir, onun məzmununa millilik gətirir, dilin bünövrəsində olan xəlqiliyi üzə çıxarır, artırır, onu xəlqi, milli vasitələrlə zənginləşdirir.

XIX əsrin əvvəllərində Ana dili qarşısında borclarını dərindən dərk edən Azərbaycan ziyalıları ədəbi dilin normaları (fonetik, leksik, qrammatik), imla, əlifba, tərcümə məsələləri ilə mütəmadi məşğul olur, bunların xalqa hərtərəfli təlqin edilməsi üzərində böyük işlər görürdülər. Ana dilimizin xəlqiləşməsi uğrunda mövcud mətbuat orqanları xüsusilə fəal mövqe tuturdu. Bu mənada "Əkinçi", "Molla Nəsrəddin" ana dilimiz uğrunda açıq mübarizə aparırdı; "Nə üçün dilimizdə "ana" ola-ola bizim bəzi qəzetçilər, yazıçılar "madər" işlədirlər?" deyən böyük müəllim, ziyalı Firudun bəy Köçərli öz narahatlığını bildirirdi. Ədəbi mühitdə, mətbuatda olan imla hərc-mərcliyi ana dilinin müdafiə "ruporuna" çevrilmişdi: Mahmud bəy Mahmudbəyov bunları qəti şəkildə tənqid edirdi: ...Hər müəllim, hər qəzetçi bir imla ilə yazır...", deyən müəllim nə qədər müasirdir!!! Axı orfoqrafiya hərc-mərcliyi bu gün də yaşamaqdadır!

Bu tədqiqatda bir daha təsdiq olunur ki, XX əsrin əvvəllərində ədəbi dildə xəlqiləşmə prosesi daha da dərinləşir, ədəbi dildə bədii üslub əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi, öz aparıcı mövqeyini davam etdirir, əsasən, də 3 istiqamətdə 1. Satirik-realistlərin (mollanəsrəddinçilərin) dili; 2. Lirik-romantiklərin (füyuzatçıların) dili; 3. Maarifçilərin dili istiqamətində. Monoqrafiyada hər üç istiqamətin səciyyəvi xüsusiyyətləri bu istiqamətləri təmsil edən Cəlil Məmmədquluzadə və Mirzə Ələkbər Sabirin (mollanəsrəddinçilərin), Əli bəy Hüseynzadə, Hüseyn Cavid və Məhəmməd Hadinin (füyuzatçıların), Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq və Süleyman Sani Axundovun (maarifçilərin) əsərlərindən gətirilən dil materialları əsasında təhlil edilir, onların ümumən ədəbi dilimizin tarixində tutduğu mövqeləri professional səviyyədə oxucuya təqdim edilir.

Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilində publisist, elmi, rəsmi, epistolyar üslublar araşdırılır, onların özəllikləri təhlil edilərək mövqeyi müəyyən edilir.

Monoqrafiyanın III fəslinin "XX əsrin 20-30-cu illərindən sonrakı Azərbaycan ədəbi dili" bəhsində tariximizin "Sovet dövrü" adlanan mərhələsində Xalq yazıçısı Mirzə İbrahimovun "Azərbaycan dili" (Bakı, 1957) əsərindən gətirilən və həqiqəti əks etdirən sitat sovet dövründə ana dilimizin real vəziyyətinin göstəricisi kimi müasir oxucuda, xüsusən gənclərdə bəzən təəccüb doğursa da, bu bir ağ həqiqətdir. "Bu dövrdə" dilin yalnız məişətdə, ədəbi-elmi əsərlərdə yaşamadığı həyatın bütün sahələrində, o cümlədən, dövlət idarəçiliyində də geniş işlənmək imkanı əldə etdiyi vurğulanır (s.541). Prof. N.Xudiyev yazır: "Bu dövrdə milli əlaqələr və münasibətin genişlənməsi ilə xalqlar arasında mədəni-kütləvi kommunikasiyaya meyil artır və onların ümumi mədəniyyətlərinin yaxınlaşması, dil əlaqələrinin genişlənməsi özlüyündə hər bir dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi amillərindən biri kimi çıxış edir. Kütləvi informasiya vasitələri — qəzet, jurnal, radio, televiziya, kino, teatr və s. ədəbi dilin inkişafına, yazılı və şifahi nitqin cilalanmasına, habelə, yeni anlayışların yaranması ilə əlaqədar yeni sözlərin meydana gəlməsinə böyük təsir göstərir: yenilikləri əks etdirən sözlər dildə möhkəmlənir, keçmiş ictimai-siyasi anlayışlar fəallığını itirməyə başlayır". Həqiqətən də müəllifin qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan ədəbi dili bu dövrdə (sovet dövrü nəzərdə tutulur — S.Mehdiyeva) əvvəlki dövrlərin heç birində müşahidə olunmayan coşqun inkişaf yolu keçmişdir (s. 544). Bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibi ümumxalq dilinin leksik bazasında inkişaf edir. Bu isə, əslində, əvvəlki dövrlərin davamıdır. Bu mənada akademik T.Hacıyevin sözləri həqiqəti əks etdirir: "Ana dilinin dövlət dili kimi rəsmiləşdirilməsi — dövlət aparatına, idarə sisteminə daxil olması ilə Azərbaycan xalqı öz ədəbiyyatı və mənəviyyatı ilə yaşamağa, öz ruhu ilə ruhlanmağa imkan tapdı" (s. 550).

Bu dövrdə ədəbi dilin yeni sahələri, elmi-texniki terminologiya artıq beynəlmiləl xarakter alır. Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibi SSRİ xalqları dilləri lüğət tərkibinin inkişafı ilə tipoloji oxşarlıq qazanır, dilimizin lüğət tərkibi lüğətlərdə, qrammatika kitablarında əks olunur, funksional üslublar inkişaf edir, zənginləşir; Alimlər (B.Çobanzadə, Y.Əliyev, M.İbrahimov və b.) Azərbaycan ədəbi dilimizin tarixində sovet dövrünü müstəqil mərhələ hesab edirlər. Prof. Ə.Dəmirçizadə sovet dövrünü Azərbaycan ədəbi dilinin əvvəlki dövrlərdə müyəssər ola bilmədiyi bir hüquqa malik olduğunu qeyd edir, göstərir ki, "bu dövr sazlı şeir dili ilə yazılı şeir dilinin qarşılıqlı surətdə bir-birilə zənginləşdiyi bir dövr idi". Monoqrafiyada Azərbaycan EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəşri olan "Azərbaycan ədəbi dili tarixi (sovet dövrü)" kitabında ana dilimizin inkişaf yolu, müəllifin fikrincə, fraqmental hiss olunsa da, sovet dövrü ədəbi dilimizdə baş verən fonetik-orfoqrafik, leksik-terminoloji və qrammatik (morfoloji-sintaktik) hadisələr araşdırılmış, sovet dövrü mətbuat üslubunun ədəbi dilimizin xəlqiliyi uğrunda apardığı mübarizə işıqlandırılmışdır.

Monoqrafiyada sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslublar baxımından inkişafı, bu üslubların diferensasiyası (ayrılması) prosesinin güclənməsi, hər bir üslubun özünəməxsus dil (mədəni-linqvistik) bazasının formalaşması və onların konkret dil materialları əsasında inkişaf mənzərəsindən əsaslı şəkildə bəhs edilir. Doğru olaraq qeyd edilir ki, XX əsrin 20-30-cu illərində bədii üslubda böyük irəliləyişlər baş verdi, şeir, nəsr, dram dilinin gözəl nümunələri yarandı; elmi üslub çox inkişaf etdi, publisistik üslubun əhatə dairəsi genişləndi, rəsmi üslub daha çox ictimailəşdi, respublikamızın müstəqillik əldə etməsindən sonra Azərbaycan dilinin həqiqi mənada dövlət dili hüququ qazanması ana dilimizin bütün üslublar üzrə ümumxalq danışıq dili qayda-qanunlarından, canlı dildən faydalanmalar ədəbi dil normalarının təkmilləşməsinə də geniş imkanlar açdı. Bu isə özlüyündə dilin daha da demokratikləşməsinə, bu istiqamətdə inkişafına və zənginləşməsinə təminat verdi.

Monoqrafiyanın "Cənubi Azərbaycanda ədəbi dilimizin ümumi mənzərəsi" adlı bölümündə İranın cənub hissəsində yaşayan 35 milyonluq azərbaycanlıya farsca düşünmək və fikrini bu dildə ifadə etmək hissinin təlqin olunduğu bir dövrədək Azərbaycan ziyalısının "genetik yaddaşı və zəngin folklor fondu özünüqoruma instikti ilə birləşərək hər cür qadağaların ağrılarına tab gətirə bildi"yi qeyd olunur (s. 600). "Nizami Xudiyev ədəbi dilin lüğət tərkibinin şimal və cənubundakı təzahür formaları, tarixi-funksional fərqlərə baxmayaraq vahid orqanizm kimi mövcuddur" (s.614) fikri Cənubi Azərbaycanda yaşayan qardaşlarımızın gələcək taleyinə bizdə böyük əminlik yaradır!

Prof. Nizami Xudiyevin "Azərbaycan ədəbi dil tarixi" monoqrafiyası gəncliyimizə tədris və təlqin olunarsa, yetişməkdə olan nəslin ədəbi dilimizlə əlaqədar tam elmi fikirlərə yiyələnəcəyinə əminik.

Sevil MEHDİYEVA,
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor, Əməkdar müəllim.